141998
2

კათოლიკენი საქართველოში

ლუკა ისარლოვისა

К 4698 ст

გამოცემა

ზ. ჯიჯინაძისა

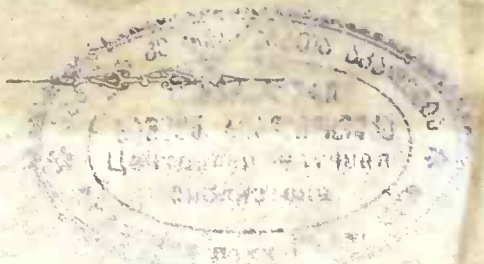

ტფილისი

ს ტამბა ...ბარაძისა და ამხანაგობისა ნიკ. ქ. № 21

Тип. М. ...радзе и К-°, Николаевская у. № 21

1898

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 23 Марта 1898 г.

კათოლიკენი საქართველოში

ამ რამდენისამე წლის წინად სომხურ გაზეთებში ბევრი წერილები იბეჭდებოდა საქართველოს კათოლიკეთა და იმათ ეკკლესიათ შესახებ. გაზეთები ამ წერილების შემწეობით ტრუ და სიმართლეს მოკლებულს ამბებს ავრცელებდნენ ხალხში. საქართველოს კათოლიკენი კი, რადგანაც სომხური ენა არ იცოდნენ, არა კითხულობდნენ სომხურ გაზეთებს, არც ტფილისის მკვიდრნი და არც გორისა, ქუთაისისა და ოსმალეთის საქართველოს მცხოვრებნი და, მაშასადამე, მათ არ შეეძლოთ უარ-ეყოთ გაზეთების მიერ გავრცელებული ტრუ ამბები. უმთავრესი მიზანი გაზეთებისა ის იყო, რომ ეველა ქართველი კათოლიკენი სომხებად გარდაექმნათ. ისინი არწმუნებდნენ ეველას, რომ რომის-კათოლიკეთა ან სომხის-კათოლიკეთა სარწმუნოების ქართველები არასოდეს არა ეოფილან არც ქართლ-კახეთსა და არც ოსმალეთის საქართველოში, რომ ეველა ესრედ წოდებული ქართველ-კათოლიკენი სომხები არიანო და სხვა.

სომხებს რომ თავი გავანებოთ, იმ სომხებს, რომელნიც სომხურ ენაზე ლაპარაკობენ და სომეხ-კათოლიკეთა სარწმუნოებას აღიარებენ და რომელნიც ოსმალეოიდან იქმნენ გადმოსახლებულნი და ტფილისისა და ერევნის გუბერნიების ბორჩალოს, ახალციხის, ახალქალაქის, გუმბრის და ბაიაზეთის მაზრებში დასახლებულნი, ჩვენ

ლვინახავთ, რომ ტფილისსა, გორსა, ქუთაისსა, ახალციხესა, ახალ-ქალაქის მაზრებსა და ბათუმის ოლქში (ოსმალეთის საქართველოში) უძველესს დროიდან სცხოვრობდნენ კარგა ბლომად ქართველთა ტომის ადგილობრივი მკვიდრნი—კათოლიკენი, რომელთა ერთი ნაწილი ადიარებდა და ადიარებს რომის-კათოლიკეთა სარწმუნოებას და სარულებს იმის წესებს, ხოლო მეორე ნაწილი—სომეხ-კათოლიკეთა სარწმუნოებას. პირველნი ძველადგანვე სცხოვრობენ ტფილისსა, გორსა, ქუთაისსა და რაოდენიმეც ქალაქ ახალციხის ძველს ნაწილში, ხოლო მეორენი—ოსმალეთის საქართველოს ქართველნი—ახალ-ციხეშივე და შემდეგს სოფლებში: ბარალეთსა, ვალსა, ხიზაბავარსა და ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების და ართვინის ოლქის სხვა სოფლებში. ისინი ლაპარაკობენ თავიანთ მშობლიურ ქართულ ენაზე ისე, როგორც ლაპარაკობენ მათი მეზობელნი, იმავე სოფელში მცხოვრები, ქართველი-მაჰმადიანები. სომეხთა ერთვნების სომეხ-კათოლიკეთა მცირედი ნაწილი გადმოსახლებულია ოსმალეთიდან 1807 წელს, ხოლო მომეტებული ნაწილი—ოსმალეთის ომის შემდეგ, 1828—1829 წლებში. მათ შორის მრავალი ქალ. ახალ-ციხის ახალ-ნაწილში სცხოვრობს. ამ უკანასკნელთ არავითარი ერთობა არა ჰქონიათ ქართველი ტომის ადგილობრივ მცხოვრებლებთან, თუმცა ორივენი ერთნაირ საეკლესიო წესებს ასრულებენ.

სომხური გაზეთები, რომელთაც გრიგორიანნი ჰბეჭდავენ და რომელთაც არ იციან არც მდებარეობა იმ ადგილებისა, სადაც რომის თუ სომხის სარწმუნოების კათოლიკენი სცხოვრობენ და არც მათი ისტორია, ამახინჯებენ ისტორიულ ფაქტებს და ამტკიცებენ, რომ ტფილისში სომეხ-კათოლიკეთა და ქართველ-კათოლიკეთა გარდა სხვა კათოლიკენი არ არიანო. ამიტომ, მათის აზრით, ტფილისის ეველა კათოლიკეთ, რომელნიც დაბადებით ქართველნი არიან, სომეხთა წესები უნდა მიიღონ და ამიტომვე თვით წირვა-ლოცვაც სომხურ ენაზე უნდა იყოსო. ისინი ამტკიცებენ, რომ ტფილისის რომის-კათოლიკეთა ძველი მიძინიების ეკკლესია ოსმალეთიდან გადმოსახლებულის სომხებისაგან არის აშენებული 1804 წელს, მაშინ როდესაც მათი ხსენება არც კი იყო ტფილისში და რომ შემ-

დეგ ეკკლესია დათინთა პატრებმა მიითვისესო. უველაზე საკვირველი აქ ის არის, რომ სომხური გაზეთები არამც თუ ისტორიის წინაშე სცოდავენ, არამედ დოდიკასაც კი ჭლალატობენ. თუ, როგორც გაზეთიბი ამბობენ, ზემოხსენებული ეკკლესია პატრებმა მიითვისეს, მაშინ, საკვირველია საიდან გაჩნდნენ 1804 წელს ეს პატრები ტფილისში, ხოლო თუ ისინი წინადვე ტფილისში იუვნენ, მაშინ უოველ ეჭვს გარეშეა, რომ მათ თავიანთი ეკკლესია ექმნებოდათ და ამ ეკკლესიას მრევლიც ეუოლებოდა; სხვათრივ წარმოუდგენელია. სომხურ გაზეთებს, რომ ცოტაოდენი შრომა გაეწიათ და გაეცნოთ ტფილისისა და საერთოდ საქართველოს ისტორია, დაინახავდნენ, რომ კათოლიკეთა პატრები საქართველოში ჯერ ისევ IX საუკუნეზე ადრე იუვნენ, რომ მათ საკუთარი ეკკლესიები ჭქონდათ როგორც თავიანთთვის, აგრეთვე მრევლისათვის—მაშინდელ კათოლიკეთათვის და რომ ეს ეკკლესიები მაჭმადიანთა შემოსევის და ტფილისისა და საქართველოს აოხრების დროს განადგურებულ იქმნა. ამას მოწმობდნენ საქართველოს და ტფილისში მრავლად დარჩენილი ნანგრევები, რომელიც ბლომად მოიპოვებოდნენ რუსეთის მთავრობის დროსაც კი ამ საუკუნის ნახევარში. აოხრების შემდეგ პატრების-მიერ ახლად აგებული თფილისის ეკკლესია და მონასტერი არსებობდნენ ჯერ ისევ მე-XVII საუკუნეში, სპარსეთის შეფის შაჰ-აბაზის შემოსევამდე. ამ დროს პატრებთან სტუმრათ იყო შესანიშნავი მოგზაური შარდენი, რომელმაც დაწვრილებით აღწერა პატრების მდგომარეობა ქართლსა, იმერეთსა და სამეგრელოში და მათ და საქართველოს მეფის ურთი-ერთ შორის დამოკიდებულება. რომის-კათოლიკეთა ხარების ეკკლესია, რომლის კედლებმაც დღემდე მოაღწიეს და რომელშიაც რუსეთის მთავრობის დროს ჯერ სახელმწიფო სურსათს და შემდეგ მარილს ინახავდნენ, არსებობდა საქართველოსს მეფის თეიმურაზის დროს 1755 წ. იგი წარსულ საუკუნის დასასრულს განადგურებულ იქმნა სპარსელების მიერ. კათოლიკეთა პატრები ტფილისში საქართველოს უკანასკნელ მეფეების თეიმურაზის შვილის ირაკლის და ამის შვილის გიორგის დროსაც სცხოვრობდნენ. როგორც ირაკლი, აგრეთვე გიორგი კარგის თვ-

ლით უეურებდნენ მათ და ბევრს საქმეში დახმარებასაც უწევდნენ. რადგანაც 1795 წელს, სპარსეთის შაჰის ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის დროს ტფილისთან ერთად კათოლიკეთა ძველი ეკეკლესია მიწასთან იქმნა გასწორებული, პატრებმა ახალი ეკეკლესია გამართეს კერძო სახლში და იქ დაიწყეს წირვა-ლოცვის შესრულება მკვიდრ-ქართველ-კათოლიკეთათვის.

როგორც ძველი თქმულება მოგვითხრობს, პატრებმა თავიანთის რჩევითა და დარიგებით ბევრი დახმარება გაუწიეს ქართლ-კახეთისა და იმერეთის რუსების ხელში გადასვლის საქმეს. მათ აზრად სპარსელებისა და ოსმალებისაგან ქრისტიანობის გადარჩენა ჰქონდათ.

რუსეთის მთავრობის საქართველოში დამკვიდრების და ჩვენს ქვეყანაში მშვიდობიანობის დამყარების შემდეგ, 1803 წელს, პატრებმა საქართველოს მთავარ-მართებლის თავადის ციციშვილის ნებადართვით და მრევლისა და იმ დროის გამოჩენილის ქართველ და სომეხ თავად-აზნაურთა დახმარებით, აგეს ზემოდ დასახელებული რომის-კათოლიკეთა აწინდელი მიძინების ეკეკლესია, რომელიც სომხურ გაზეთებს ეგრე გულითა და სულით უნდათ აჩუქონ ვითომდა ოსმალეთიდან გადმოსახლებულ სომხებს. სამდვილად კი არც 1803 და 1804 წლებში და არც წინად, საქართველოს მეფეების დროს, არავითარი გადმოსახლება სომხებისა ოსმალეთიდან ტფილისში არ მოხდარა. სომეხთა გადმოსახლება და მათი ტფილისისა და ერევნის გუბერნიებში დამკვიდრება მოხდა, როგორც ზემოდაც იყო ნათქვამი, პირველად ოსმალეთის ომის შემდეგ, 1807 წელს, მთავარ მართებლის გუდოვიჩის დროს, ხოლო მეორედ—1828—1829 წლების და საქართველოს მაშინდელის მთავარ-მართებლის და მთავარ-სარდლის გრაფის პასკევიჩის სპარსეთსა და ოსმალეთში გამარჯვების შემდეგ. პირველნი დასახლებულ იქმნენ სოლოლაკის სეობაში, ხოლო მეორენი, გრაფის პასკევიჩის ბრძანებით—მთა-წმინდაში, ცალიერს ადგილზე, სადაც ეხლა ქუჩები და ქვიტკირის სახლებია. ამ უკანასკნელთ უწოდებდნენ მაშინ „ყარსელებს“, ესე იგი ყარსიდან გადმოსახლებულებს. ყველა ეს გადმოსული სომხები დადიოდნენ ტფილისის ერთად-ერთის ზემოდ დასახლებულს რომის კათოლიკეთა

მიძინების ეკკლესიაში, სადაც წირვა-ლოცვა სრულდებოდა ქართველ-კათოლიკეთათვის პატრების-მიერ ლათინურს ენაზე, სომეხ-კათოლიკეთათვის სომეხ-კათოლიკეთა მღვდლების-მიერ სომეხურ ენაზე და ოსმალელ და სპარსელ-ქალდეველთათვის ქალდეველის მღვდლების-მიერ — ქალდეველთა ენაზე. სამსახურში ყველა ეს მღვდლები ემორჩილებოდნენ უფრო პატრს პრეფექტს. ამ წირვა-ლოცვებს ესწრებოდნენ ყველანი განურჩეველად, მით უმეტეს, რომ გადმოსახლებულ სომეხ-კათოლიკეთ თითქმის დაივიწყეს სომხური ენა და ეხლა რუსულსა და ქართულს ენებზე ლაპარაკობენ.

სომხური გაზეთები იმდენად ამახინჯებენ ფაქტებს, რომ იმათ კადნიერებას საზღვარი არა აქვს. ქართველ-კათოლიკეთა შესაცდენად და გადასაბირებლად ისინი ყოველ საშუალებას ხმარობენ. კარგა ხანია ეს გაზეთები ისტორიას უურადღებას ადარ აქცევენ და თავადებული გაიძახიან, რომ ქართველები მუდამ მართ-მადიდებელნი ყოფილან და მათ შორის კათოლიკენი, რომის ან სომხის წესისა, არ მოიპოვებიანო. ისტორიას რომ თავი დავანებოთ, ამ აზრის სისულელეს ის გარემოებაც აშკარად ამტკიცებს, რომ წმინდა ქართულ ენაზე მოლაპარაკე ქართველთა ნახევარი დღეს მაჰმადის სარწმუნოებას ადიარებს. ვითომ რატომ არ შეიძლება ამის შემდეგ, რომ ქართველები, როგორც წინად ბიზანტიის, აგრეთვე შემდეგ ოსმალების ბატონობის დროს, როდესაც ყველას თავისუფლად შეეძლო კათოლიკეთა წესზე წირვა-ლოცვის შესრულება, კათოლიკეთა სარწმუნოების მიმდევარნიც ყოფილიყვნენ?

ქართულის გაზეთის „ივერიის“ (1891 წ. № 266) სიტყვით, ახალციხის დასავლეთი მხარე, რომელიც აჭარის მთების ადმოსავლეთით ქვაბლიანის ხეობაში მდებარეობს, შესდგება ორი სოფლის საზოგადოებისაგან: ადიდვნასა და უდესაგან. ეს საზოგადოებანი დასახლებულნი არიან წმინდა ქართველებით; მათ შორის ადიდვნის მცხოვრებნი ყველანი მაჰმადიანები არიან, ხოლ უდისა — ნახევარი მაჰმადიანნი, ნახევარი — ქართველი-კათოლიკენი; ქართველი მაჰმადიანნი სცხოვრობენ აგრეთვე ზაქათალის ოლქში და „ინგილოებად“ იწოდებიან. — თუ შესაძლებელია, რომ ბერძნები, ჩეხელები, კრო-

ტები, ხორვატები, ჩერნოგორელები და ბოლკანეთის კუნძულის სხვა სლოვიანები კათოლიკები იყვნენ, განსაკუთრებით, ბერძნები, რომელნიც ძველადვე მართ-მადიდებლობას მისდევდნენ, თუ სასულიერო წიგნები ბერძენთა, სლოვიანთა ანუ გერმანელ და ინგლისელ კათოლიკეთა ბავშთათვის შედგენილი და ბერძნულ, სლოვიანურ, გერმანულ და ინგლისურ ენებზე დაწერილი არ ავიწყებს მართ-მადიდებლობას ან ლუტერანობას და არა ჭქმნის კათოლიკებად და თუ ასევე შესაძლებელი იყო, რომ ქალდეველები, მიერონიტები და არაბები კათოლიკები ყოფილიყვნენ და მაჭმადიანთა სახელმწიფოებში შეეძლოთ მათ ქალდეველთა და არაბთა ენებზე, რომლებზადაც „ყურანი“ და მაჭმადიანთა სხვა სასულიერო წიგნებია დაწერილი თავისუფლად წირვა-ლოცვის შესრულება და თუ ამ ქვეყნებში კათოლიკთა საეკლესიო წიგნები მაჭმადიანებს კათოლიკებად არა ჭქმნიდა, — მაშინ, რასაკვირველია, არც სასულიერო წიგნები მე-XVII და მე-XVIII საუკუნოებში ქართულ ენაზე დაბეჭდილი ქართველ-კათოლიკეთათვის მართულ-მადიდებელ ქართველებს არ გადიბირებდა და კათოლიკობას არ მიაღებინებდა. ეს არ მოხდარა საქართველოში არც საქართველოს მეფეების და არც რუსეთის მთავრობის დროს, მით უმეტეს არ მოხდებოდა იგი ოსმალეთის საქართველოში, როდესაც ეს უკანასკნელი ოსმალეთმა დაიპყრო და როდესაც იქ ისლამი იქმნა გაბატონებული.

სომხურს ენაზე როგორც სასულიერო აგრედვე საერო შინაარსის წიგნებს, წიგნებს, რომელნიც სომხურს ლიტერატურაში საუკეთესოდ ითვლებიან, წინადაც და ეხლაც სომეხ-კათოლიკენი ადგენენ და ჭბეჭდავენ ვენეციასა, ვენასა და პარიზში. ამ წიგნებს უველა სომეხ-გრიგორიანნი, არამც თუ დიდის ყურადღებით და მოწიწებით, კითხულობენ, არამედ სასწავლებლებში სახელმძღვანელოებადაც ხმარობენ, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მათ ძველ სარწმუნოებაზე ხელი არ აიღეს და კათოლიკობა არ იწამეს.

ხოლო რაც შეესება იმას, თუ ქართველებმა ქათოლიკობა — რომის ან სომხის წესისა — როგორ ან როდის მიიღეს, ამის ახსნა ისტორიაში უნდა ვეძებოთ.

ისტორიიდან ვიცით, რომ ბომბეის შემდეგ იბერია (საქართველო), სომეხე კოლხიდა, ლაზისტანი, ჯუხაზეთი და სომხეთი რომის იმპერიის პროვინციებად ითვლებოდნენ, თუმცა მათ საკუთარი სადგილობრივი მეფეები ჰყვანდათ. მაშინდელს სიმაგრეებში: სომეხეს (ახალციხესა), ართვინსა, არდანიუჯსა, რუხსა (სომეგრელოში სვანდარსა, შორაპანსა და სურამში, რომაელთა ლეგიონები იდგნენ, რომელნიც იცავდნენ ამ სადგიერებს სპარსელების და სხვა ხალხისგან. დიდი ქვა, მცხეთის ერრედ წოდებულ კავკასიის კარის ნანგრევებში ნაპოვნი, აშკარად ჰმოწმობს, რომ რომის იმპერატორები მაშინდელს საქართველოზე ზრუნავდნენ. ამ ქვაზე ამოჭრილ ზედწარწერიდანა ჩანს, რომ ხსენებული კავკასიის კარი აგებულ იქმნა საქართველოს მეფისათვის რომის იმპერატორის ვესპასიანის მიერ. ამ უამად ეს ქვა ტფილისის მუზეუმში ინახება. ქართველების თხოვნით რომაელთ დასვეს საქართველოს მეფედ რევი, რომელიც რომში აღიზარდა და რომელსაც ცოლად წარჩინებულის რომაელის სოფელიის ქალი ჰყავდა. მეფე რევს და იმის ცოლს გაეგონათ ცოტრამ ქრისტიანობის შესახებ და დედოფლის მეცადინეობით მოისმა საქართველოში ცოცხალი ადამიანების მსხვერპლად შეწირვა („საქართველოს ისტორია“, მდგ. გვარამაძისა. 1882 წ. გვ. 232, 233, 238).

რომის იმპერატორთ დიოკლიტიანეს და მაქსიმილიანეს-მიერ ქრისტიანეთა დევნის დროს, 286 წელს ქრისტეს დაბადების შემდეგ, რომიდან საქართველოში გამოიქცნენ ქრისტიანენი ორენტი და იმისი ექვსი ძმა: ერიმია, ფარნადა, ბირმო, ბირმინო, კვირიკოსი და ლონგინოზი. წმ. ორენტის კისერზე ქვა შეაბეს და ირგვლის ნაპირიდან წყალში გადააგდეს, მაგრამ ის მაინც სასწაულით გადარჩა; წმ. ფარნადა ათეხაზეთში კოდორის მახლობლად გარდაიცვალა; ბირმო და ბირმინო—ათსერონში; კვირიკოსი—ოსეთში, ხოლო ლონგინოზი დასაფლავებულ იქმნა ათეხაზეთში ბიტიუსს (ბიწინდაში). (იქვე. გვ. 241, 242).

წმ. ნინო რომის მონასტერში წმ. გაიანესთან სცხოვრობდა. იქვე სცხოვრობდა წმ. რიფსიმე სხვა ქალწულებთან ერთად. როდე-

საც დიოკლიტიანემ ქრისტიანეთ დევნა დაუწყო, ისინი ჯერ ეგვიპტეში, შემდეგ სომხეთში გაიქცნენ, ხოლო წმ. ნინო ბოლოს საქართველოშიაც მოვიდა. („ქართლის ცხოვრება", ბატონიშვილის ვახუშტისა, ტფილისი, 1885 წ. გვ. 58 და „საქართველოს ისტორია" ბაქრაძისა, შენიშვნა მე-147 გვერდზე).

წმ. ნინომ ქრისტეს სწავლის გავრცელება საქართველოში დაიწყო მეფე მირიანის დროს, რომელიც ამ ხანებში რომის იმპერატორის ბრძანებით სასტიკად სდევნიდა ყველა ქრისტიანებს. მეფე წმ. ნინოს რომაელს უწოდებდა, ხოლო იმის მიერ გავრცელებულ სწავლას—რომულს. როდესაც მეფემ გაიგო, რომ იმპერატორმა კონსტანტინემ ქრისტიანობა მიიღო, იმის გულის მოსაგებად, ოვიოთხაც მოინათლა წმ. ნინოსგან, მოელის საქართველოს ხალხით. შემდეგ მან კაცები გაგზავნა და შეატყობინა კონსტანტინეს, რომ ქრისტიანობა მივიღეო. ამასთანავე სთხოვა იმპერატორს სასულიერო კაცები გამოგზავნე ჩვენს ქვეყანაში ქრისტეს სწავლის დასამკვიდრებლადაო. მაშინ ქალაქი კონსტანტინეპოლი ჯერ არ არსებობდა. ეს ქალაქი დაარსებულ იქმნა 324—330 წლებში, ნიკეის მსოფლიო კრების შემდეგ, რომელიც 325 წელს მოხდა და რომელზედაც ქრისტიანობის სარწმუნოების მრწამსი იქმნა დამტკიცებული. იმპერატორმა გამოუგზავნა მირიანს გოტფელი ეპისკოპოსი იოანე, მღვდლები და მთავრები, ხოლო რომის პაპამ სილვესტრმა —ლუცვა-კურთხევა როგორც თვით მეფეს და საქართველოს ხალხს, აგრეთვე წმ. ნინოს („საქართველოს ისტორია", ბატონიშვილის ვახუშტისა, გამოცემული 1885 წელს, გვ. 65, 67, 68 და 72).

ქრისტიანობა მაშინ ჯერ არ იყო გავრცელებული სპერძნეთში, მით უმეტეს არ იქნებოდა იგი გავრცელებული კონსტანტინეპოლში, რომელიც, როგორც მოვიხსენიეთ, აგებულ იქმნა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მეფე მირიანმა ქრისტიანობა მიიღო.

ქრისტიანები საქართველოში პირველ საუკუნიდანვე იყვნენ. განსაკუთრებით ბევრი ქრისტიანე იყო სამცხეში, ესე იგი მაშინდელს ზემო საქართველოში, სადაც ქრისტეს სწავლას ავრცელებდნენ მოციქულნი ანდრია წოდებული და სვიმონ კანანელი და სადაც

მათ მრავალი ბალესტინიდან გადმოსახლებული და იმერეთსა, ოსეთსა, და ქართლში დასახლებული ებრაელი მოხალეს. მაშინდელი მეფეები, რომის ზედ-გავლენით, სდევნიდნენ, როგორც ქრისტიანებს, აგრეთვე ებრაელებს და სწორედ ამიტომ მეფე მირიანამდე საქართველოში ქრისტიანობა ვერ დამკვიდრდა, თუმცა ნელ-ნელა და აქა-იქ მაინც ვრცელდებოდა. მრავალ ებრაელთა, განსაკუთრებით ბონტოს ნაპირებში მოსახლე ებრაელთა, შთამომავალნი თვით იუვნენ მოწმენი ქრისტეს ჯვარცმისა და სულის-წმიდის მოფენისა. ამის შესახებ თქმულებაც კი იყო ხალხში. სხვა მოციქულები რომ არ მოყიხსენოთ, თვით მოციქული პეტრე ორჯელ იყო ბონტიის სამეფოს მაშინდელს უმთავრესს ქალაქ დიოსკურიაში, ესე იგი ეხლანდელს სოხუმში. ეპისტოლე მოციქულისა დაწერილია იმ რომაელთა მიმართ, რომელნიც სცხოვრობდნენ ბონტიის პროვინციაში, სადაც მათ კარგად მოწყობილი ახალშენები აქონდათ და სადაც მათი კოგორტი იდგა, რომელიც კავკასიელ მთიულთა შორის ქრისტიანობას ავრცელებდა. აქ ჭგზავნიდნენ სცხოვრებლად რომის იმპერატორები სარწმუნოების გამო დასჯილ ქრისტიანებს. („ქუთაისის უწყებანი", 1889 წ. № 21) საქართველოში ქრისტიანობის სწრაფად გავრცელება აიხსნება პირველი — რომის იმპერატორის კონსტანტინეს გავლენით, ხოლო მეორე იმით, რომ როგორც წმ. გიორგი, აგრეთვე იმის ნათესავი წმ. ნინო კაპადოკიელნი იუვნენ, სადაც სტრაბონის მოწმობით, ჯერ ისევ ქრისტეს დაბადებამდე ქართულს ენაზე ლაპარაკობდნენ. ხოლო რადგან წმ. ნინომ ქართული ენა კარგად იცოდა, ადვილად და გასაგებად შეეძლო აეხსნა მას ქართველთათვის ქრისტეს მოძღვრება და სარწმუნოების საიდუმლონი.

შემდეგ, როდესაც იმპერიის სატახტო ქალაქად კონსტანტინეპოლი იქმნა დამტკიცებული, იმპერატორმა კონსტანტინემ გამოუგზავნა მირიანს ანტიოქიის ეპისკოპოსი მღვდლებითურთ. თვით საქართველოს ეკკლესია და სამღვდელოება კონსტანტინემ დაუქვემდებარა ანტიოქიის პატრიარქს, რომელიც დღემდის იწოდება, სხვათა შორის, იგერიის პატრიარქადაც. („ისტორიული მიმოხილვა სა-

ქართველოში“ — გოლოვინისა, 1864 წ. გვ. 24, 25, 26 და მ. რავიოვის მოგზაურობანი, ნაწილი მეორე, გვ. 199).

410 წლამდე, როგორც ქართველთა, აგრეთვე სომეხთა ეკეკლესიებში საეკეკლესიო წიგნებს ბერძნულ ენაზე კითხულობდნენ („ისტორიული მიმოხილვა საქართველოსი“ — გოლოვინისა, გვ. 29. მოსე ხორენელი, წიგნი მესამე, გვ. 55).

მეხუთე საუკუნეში, საქართველოს მეფის ვახტანგ გორგასლანის დროს, როდესაც საქართველოს პირველ პატრიარქად ამორჩეულ იქმნა მცეთისა და იბერიის კათოლიკოზის ტიტულით არქიეპისკოპისი პეტრე და როდესაც საქართველოს ეკეკლესია განთავისუფლდა ანტიოქიის პატრიარქის მორჩილებისაგან, გადმოთარგმნილ იქმნა ბერძნულ ენიდან ქართულზე საეკეკლესიო წიგნები. („ისტორიული მიმოხილვა საქართველოში“ — გოლოვინისა, გვ. 33).

მეექვსე საუკუნეში, საქართველოს მეფის სპარსეთის სამეფოგვარეულობის ხოსროდიდების შთამომავლის ფარსმანის დროს, იმპერატორმა იუსტინიანმა გაავრცელა და დაამკვიდრა ქრისტიანობა ლაზისტანში და მთიულთა შორის. იუსტინიანმა დაუნიშნა მათ ცალკე ეპისკოპოსი, რომელიც ნიკოპსიაში სცხოვრობდა და სამწესოს 536 წლიდან განაგებდა. ეს საეპისკოპოსო კათედრა გადატანილ იქმნა თამანის კუნძულზე (იქვე გვ. 38), რომელიც შემდეგ გენუელებს ეპყრათ.

გადმოხვეწილმა სომხებმა იმპერატორის მაგრივის მფარველობით წაქეზებულთ, მოიწადინეს ამ დროს მონოფიზიტების სწავლის გავრცელება საქართველოში, მაგრამ საქართველოს კათოლიკოსმა კირიონმა მოსპო მათთან ოდესღაც ერთობა და ამით დაიცვა სარწმუნოების სიწმინდე და სიმრთელე.

იმავე კათოლიკოსს კირიონს, 60 წლის, რომის პაპმა წმ. გიორგიმ გამოუგზავნა ეპისტოლე, რომელსაც აწერია: qurico et ceteris episcopis in Hiberia catolicis. ეს ეპისტოლე გამოიწვია სომეხთა ეპისკოპოსების და კირიონის შორის აღძრულმა დავაკამათმა მართლ-მადიდებლობისა და ქალდეის კრების დირსების შესახებ. ეპისტოლეში გრიგორი სხვათა შორის, უჩჩევს კირიონს,

რომ ნესტორიანნი ხელმეორედ არ მოსათლო ხოდმე, როდესაც ბსინი მართლ-მადიდებლობას მიიღებეხო. („ტფილისის სიძველეთა აღწერა" — ბლ. იოსელიანისა, გვ. 170 და გაზ. „ივერია", 1892 წ. № 71).

მე-VII საუკუნეში იგივე ბაბი გრიგორი თავისის ეპისტოლეში სწერს იმპერატორს ლეონს ხატმებრძოლს, რომ წმ. მამანი მაქსიმე და ანასტასია იმპერატორის ბრძანებით გაგზავნილ იქმნენ დასასჯელად ლაზისტანშიო, სადაც ისინი სცხოვრობდნენ მდ. ცხენის-წყლის მახლობლად სოფ. მურში, ეხლანდელს ქუთაისის გუბერნიის ლეჩხუმის მაზრაში. Gregorius dialogi ad Jeoner de sacris imagiuibus. მე-XVII საუკუნიდან იქ მონასტერი იყო. ეხლა იმ ადგილას ეკეკლესიაა აგებული მაქსიმესა და ანასტასიას სახელობაზე. ამ ეკეკლესიას მეგრელები დღესაც დიდად თაყვანს სცემენ. ვიქტორ აკვითანელმა შეადგინა წელთა მრიცხველობა, რომელიც შემდეგ წმ. ადგომის გამოსაანგარიშებლად შესწორებულ იქმნა უმცროსის დიონისის-მიერ. ეს წელთა მრიცხველობა იხმარებოდა, როგორც აღმოსავლეთის, აგრეთვე დასავლეთის ეკეკლესიებში და 780 წელს სირიის სამღვდელოების მეცადინეობით შემოღებულ იქმნა იგი საქართველოშიც. („ისტორიული მიმოხილვა საქართველოსი" — გოლოვინისა, გვ. 49, 50).

დაახლოვებით 547 წელს, ჯერ ისევ ეკეკლესიათა ერთობის დროს, საქართველოში ცამეტი სირიელი მამა მოვიდა ქრისტიანობის გასავრცელებლად და დასამყარებლად.

ადარნასეს შვილი, მეფე სტეფანოზ II, რომელიც ძალიან ბევრსა ზრუნავდა სამშობლოს კეთილდღეობისა და ეკეკლესიის წარმატებისათვის, კვირაში ერთხელ იწვევდა ეპისკოპოსთა კრებას წმ. ჯვარის ეკეკლესიასა, სიონის ტაძარსა და მცხეთაში. ამ კრებებს აზრად ჰქონდათ ბრძოლა გაეწიათ ალბანელთა, მოხიხელთა და სირიის სხვა მწვალებელთა ცრუ-სწავლის წინააღმდეგ, რომელნიც 650 წელს გავრცელდნენ საქართველოში. („ისტორიული მიმოხილვა საქართველოსი" — გოლოვინისა, გვ. 44, 46 და „საქართველოს ეკეკლესიის ისტორია" — ბლ. იოსელიანისა)

უველა ეს ხდებოდა ეკკლესიათა ერთობის დროს, როდესაც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის უველა ქრისტიანები ერთს, ნიკეის მსოფლიო სობოროს მიერ დამტკიცებულს, სარწმუნოებას აღიარებდნენ. ასეთმა დამოკიდებულებამ გასტანა 869 წლამდე, როდესაც პატრიარქი ფოტი დასჯილ და გადაუენებულ იქმნა ტახტიდან და როდესაც სათავე დაედო ეკკლესიის განაწილებას.

უველასათვის აშკარაა, რომ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქრისტიანეთა და მათ სამღვდელოთა შორის სარწმუნოებრივი განხეთქილება და გაუოფა ერთბაშად არ მომხდარა. განსაკუთრებით არა უწუოდნენ-რა ამის შესახებ შორს, გადაკარგულ პროვინციებში მცხოვრებთ, რომელნიც უწინდელებურ ერთს სარწმუნოებას აღიარებდნენ და რომელთა ეპისკოპოსები და საერთოდ სამღვდელოება სულაც არ ესწრებოდა ხოლმე კრებებს, სადაც ეკკლესიათა განხეთქილება ჩამოვარდა. სწორედ ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ განხეთქილების შემდეგაც კონსტანტინეპოლის პატრიარქები, რომის პაპები და იმპერატორები: ვასილი, კონსტანტინე, მონომახი ძალიან ბევრსა ცდილობდნენ ეკკლესიათა შეერთებას და კვლავინდელ მშვიდობიანობის აღდგენას. ეს მეცადინეობა არ მოსპობილა მეთერთმეტე საუკუნემდე, ხოლო ამ საუკუნესს, 1053 წელს კონსტანტინეპოლის სოფიოს სობორში კრების დროს მომხდარმა კამათმა და შეტაკებამ სამუდამოდ განაშორა ერთი მეორისაგან აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ეკკლესია და ამიერიდან მათი ერთობა შეუძლებელად ჰეო.

თუმცა ამის შემდეგ დასავლეთ ევროპაში რამდენჯერმე კიდევ მოხდა კრება, როგორც, მაგალითად, ლოტერანსა (რომში)—1139 წ., ლიონსა—1274 წ., ფლორენციასა—1439 წ., რომელთაც აზრად საბერძნეთისა და რომის ეკკლესიათა შეერთება ჰქონდათ და თუმცა ფლორენციის კრებას საბერძნეთის იმპერატორი იოანე პალეოლოგი, ბერძენთა მამანი და რუსეთის მიტროპოლიტი ისიდორე დასწრნენ, მაგრამ მათ მოსალოდნელი ნაყოფი ვერ მოიტანეს და ეკკლესიათა შეერთება ვერ მოახერხეს. („ისტორიული სურათი ანა-ლი აღთქმის სარწმუნოებისა“—ნიკ. გრაბოვსკისა, 1834 წ. გვ-

135, 136, 141, 142, 143; რომის-კათოლიკეთა ფრცელი კატეხიზმო: რომელიც რუსეთის უველა სასწავლებლებშია მიღებული სახელმძღვანელოდ, გამოცემული პეტერბ. 1865 წ. გვ. 15, 16).

სამღვდელოთა განხეთქილება არც სომხებს ასცდათ. სომხობის ერთი ნაწილი განშორდა სხვებს და ცალკე გრიგორიანთა ეკკლესია შეადგინა, ხოლო მეორე ისევ ძველს სარწმუნოებას დაადგა და თვის უფროსად რომის პაპი აღიარა. ეს უკანასკნელნი მაშინვე რომის-კათოლიკეებად იწოდებოდნენ. კათოლიკეებადვე დარჩნენ სომხეთის მეფენი, რომელთა შორის უკანასკნელი — ლეონი, აღმოსავლეთის მეომართაგან სომხების სამეფოს გაუქმების შემდეგ, რომში გაიქცა და პარიზში გარდაიცვალა.

თუმცა იმ დროს საქართველო რომის აღმოსავლეთ იმპერიის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, მაგრამ საქართველოს ეკკლესია უკვე განთავისუფლებულ იყო და კონსტანტინეპოლის და ანტიოქიის პატრიარქს აღარ ემორჩილებოდა. ქართველებმა ამ დროს საკუთარი პატრიარქი აირჩიეს, რომელიც კათოლიკოსად იწოდებოდა და, ბერძნულის ნაცვლად, წირვა-ლოცვის შესრულება ქართულ ენაზე დაიწყეს. ამის მიუხედავად ქართველებს, განსაკუთრებით ზემო ქართლის (ოსმალეთის საქართველოს) მცხოვრებელთ, შემდეგშიაც არ მოუსპიათ რომთან კავშირი. იმ ხანებში რომაელების მოადგილეთ შავი-ზღვის ნაპირებსა, კოლხიდასა, ლაზისტანსა, იმავე სამცხე-საათაბაგოსა და საერთოდ საქართველოში ვენეციელები და გენუელები იუვნენ, რომელთაც არამც თუ მარტო ამ ადგილების, არამედ მთლად აღმოსავლეთის ვაჭრობა-მრეწველობა ხელთ ეკავათ. სპარსეთთან ისინი ვაჭრობდნენ ერთად-ერთის გზის საშუალებით, რომელზედაც უწინ რომაელთა ლეგიონები დადიოდნენ ხოლმე. ეს გზა იწყებოდა შავს ზღვასთან და მიდიოდა ტრაპეზუნტსა (სოხუმი), ფაზისსა (რიონი), ქუთაისსა, სკანდასა, შორაპანსა, სურამსა, ახალციხესა, ართვინსა და სხვა ქალაქებსა და სოფლებზე ვიდრე სპარსეთამდე. ამ ზემო დასახელებულ ადგილებში უწინ რომაელთა მეციხოვნენი იდგნენ, რომელთა შთამომავალნი ეხლა უკვე ქრისტიანობას აღიარებდნენ. შემდეგ აქ გენუელებს თავიანთი კაცები, აგენტები, ფაქტორები და

მდგდლები ჭეგანდათ, რომელნიც წირვა-ლოცვას ლათინურს ენაზე ასრულებდნენ. უველა ეს ხდებოდა ჯერ ისევ ეკეკლესიათა ერთობის დროს. იტალიელები მაშინ ჭბატონობდნენ არამც თუ მარტო ვიზანტიის იმპერიას და თვით კონსტანტინეპოლს, რომელიც მთელი ქვეყნის ვაჭრობის საშუალო ბაზრად გახადეს, არამედ სპარსეთსა და მთლად აღმოსავლეთსაც. („ცნობანი კავკასიის შესახებ“—ბრონევსკისა, მოსკოვი 1823 წ. ნაწილი პირველი, გვ. 243, 248).

აი სწორედ ამ იტალიელების კავლენით, ქართველების ერთმა ნაწილმა თუმცა ძველ სარწმუნოებას არ უღალატა, მაგრამ ეკეკლესიის უმეტესად და მოთავედ როგორც მეფე მირიანის დროს რომის პაპი ადიარა. „ქართლის ცხოვრების“ მოწმობით, როგორც ზევითაც მოვიხსენიეთ, მეფე მირიანი და მაშინდელი ქართველები, ქრისტიანობას რომის სარწმუნოებათ სთვლიდნენ, ხოლო წმ. ნინოს —რომაელად. მაშინაც-კი, როდესაც ეკეკლესია სამუდამოდ იქმნა გაყოფილი, ქრისტიანობას საქართველოში რომის სარწმუნოებად უწოდებდნენ, ისე როგორც მას პონტიის ნაპირებზე მდებარე რომის პროვინციებში ეძახდნენ. სწორედ ასევე სომეხნიც, ეკეკლესიათა განაწილების შემდეგ, ორად გაიყვნენ: სომეხ-კათოლიკებად და სომეხ-გრიგორიანებად. მაგრამ ეს გაყოფა არავის გავლენით და ქადაგებით არ მოხდარა. სომეხთ თავის-თავად მოიწადინეს კათოლიკებად დარჩენილიყვნენ და თავის ნებით აღიარეს რომის პაპი უფროსად, ისე როგორც ზოგიერთ ბერძენთა, სლავიანთა, მარონიტთა, არაბთა, ქალდეველთა, გერმანელთა და ინგლისელთა.

თუმცა ჯერ ისევ ეკეკლესიათა ერთობის დროს არაბთა და ოსმალთა ხშირმა შემოსევამ განსაცდელში ჩააგდო არა მარტო ქრისტიანობა, არამედ თვით საქართველოს ბედ-იღბალიც და თუმცა ამის გამო სომხებსა და ქართველებს რომის პაპთან მისვლა-მოსვლა და საქმის დაწერა ძალიან ეძნელებოდათ, მაგრამ მათ ამინც არ უღალატეს თავიანთ სარწმუნოებას და რომის პაპს თავი არ მიანებეს. ამ საქმეში დიდს დახმარებას უწევდნენ ქართველებსა და სომხებს გენუელები, რომელთაც უწინდელებრ აღმოსავლეთის ვაჭრობა ხელში ეჭვათ.

არც საქართველოს მეფეთ შესწყვიტეს რომთან კავშირი. ამ-მარისა და რუსულანის დროს სხვასუხო წერილებს ჭზავნიდნენ საქართველოში რომის პაპები: ჭონორი—1227 წ. გრიგორი—1241 წ., ნიკოლოზ IV—1293 წ., იოანე XXII—1334 წელს. ამავე პაპმა იოანემ 1339 წელს გამოგზავნა ტფილისში ეპისკოპოსი და პატრები მაშინდელ ქართველ-კათოლიკეთათვის. სხვათა შორის ეს მტკიცდება პაპს პავლესთან მეფე სიმეონის მიერ გაგზავნილ წერილიდან, აგრეთვე მეფე თეიმურაზის ამავე პაპთან გაგზავნილის წერილიდან და პაპის კლიმენტის სხვასუხო წერილიდან. 1628 წელს საქართველოში იყვნენ დომინიკის და ავგუსტინის ორდენის პატრები, ხოლო შემდეგ, 1661 წლიდან 1845 წლამდე, კაპუცინები (გაზ. „კავკასი“ 1867 წ. № 54, წერილი მე-IV „იტალიელები კავკასიის შესახებ“ და გაზ. „ივერია“ 1887 წ. № 183).

ბერი-პატრი რუბრუკვისი, რომელმაც 1253 წელს კავკასიაში იმოგზაურა, მოგზაურობის �წერაში ამბობს, რომ ხომხეთში ბევრი კათოლიკეთა პატრები ყნახეო; ეს პატრები სრულიად უშიშრად სცხოვრობენ და ხშირად ხომეხთა ეკეკლესიებში წირვა-ლოცვასაც იხდიანო. თვით რუბრუკვისმა ნახიჩევანის ერთს ეკეკლესიაში წირვა კათოლიკეთა წესით გადაიხადა. ხომხებს იქ, განაგრძობს იგივე პატრი, ყველანი რომის ეკეკლესიის შვილებს უწოდებენო. კანტარინს მთელი ხოფლები უნახავს ხომეს-კათოლიკეთაგან დასახლებული. 1475 წელს დასავლეთ საქართველოში მოგზაურობის დროს კონტარინი კათოლიკეთა ცხრა ხოფელში იყო და მათ ეპისკოპოსთან ჩამოხდა, სადაც კათოლიკეთა წირვა მოისმინა (გაზ. „ივერია“ 1867 წ. № 54, „იტალიელები კავკასიის შესახებ“).

განჯაში, სადაც მრავალი ხომეს-გრიგორიანი სცხოვრობს, არის დღემდე ერთი ქუჩა, რომელსაც, როგორც ადრე სპარსელთა მფლობელის დროს, აგრეთვე ამ რამდენისამე ხნის წინად „პატრის ქუჩა“-ს ეძახდნენ, თუმც იქ ადგილობრივი მცხოვრებელი კათოლიკე კარგა ხანია აღარ არის, განჯის მცხოვრებნი კი, რუსეთის მმართველობამდე, მუდამ შიშში იყვნენ სპარსელებისაგან.

ქართველის სასულიერო ჟურნალის „მწყემსისა (30 მაისი 1890 წ. № 10, გვ. 11 და 12) სიტყვით 1099 წლიდან (ესე იგი ეკლესიის განაწილების ორმოცდა ათი წლის შემდეგ) 1187 წლამდე, იერუსალიმი ჯვაროსანთ ეპყრათ და ამ ხნის განმავლობაში ქართველები იქ თავისუფლად სცხოვრობდნენ. ქართველებს საკუთარი წმ. ჯვრის და დედათა მონასტრები ჰქონდათ, რომლებზედაც ბევრს ზრუნავდა საქართველოს მეფე დავით აღმაშენებელი. ქართველებმა მიულოცეს კიდეც ჯაროსანთ სარაციინებზე გამარჯვება და 1219 წელს დამასკის აღება. ეს უკანასკნელი გარემოება თვით ჯვაროსანთ აუწყეს ქართველებს, როგორც მოკავშირეებს, რომელნი დაჭირდნენ ჩვენის ჯვარით დაგეხმარებით დამასკის აღების დროსაც.

1221 წელს, საქართველოს მეფე დავა გიორგი, მრავალ ოვად-აზნაურებთან ერთად, ემზადებოდა იქ წასასვლელად, სარაციინების წინააღმდეგ, მაგრამ სიკვდილმა ამ გულითადის სურვილის სასრულეში მოუვანის ნება აღარ მისცა. ჩვენამდის მოაღწია, სწერს შემდეგ ჟურნალი „მწყემსი“, პაპის ჭონორი მე-III-თან გაგზავნილმა ორმა წერილმა, რომელთა შორის ერთი დედოფალს რუსუდანს ეკუთვნის, ხოლო მეორე — იმის სპასალარს იოანეს. ამ წერილებში რუსუდანი და იოანე ატყობინებენ პაპს, რომ ჯერ ისევ დავა გიორგის უნდოდა დაჭმარებოდა ჯვაროსანთ და თავისის ჯარით მიშველებოდა მათ, მაგრამ სიკვდილმა დაუშალა. გარდა ამისა ამ დროს საქართველოში მონგოლები შემოვიდნენ, ქართველებმა მათ ხელი არ ახლეს, რადგან ჯვაროსანნი ეგონათ, ხოლო როდესაც შეიტყეთ, რომ ისინი ქრისტიანები არ იყვნენ, დავესხით თავს, 25,000 კაცზე მეტი ამოვწყვიტეთ, ბევრი ტყვედ წამოვიყვანეთ და დანარჩენნი საქართველოდან გავრეკეთო. ეი სწორედ ამ გარემოებამ დაგვაბრკოლა, სწერს ბოლოს დედოფალი, რომ დახმარება ვერ აღმოვუჩინეთ ჯვაროსანთ დამიეტის აღების დროსაო.

„1224 წელს პაპი ჭონორი სწერს რუსუდანსაგე, რომ იმპერატორი ფრიდრიხი საომრად ემზადება ურწმუნოთა წინააღმდეგ და იმათთან ერთად თქვენ ქართველებმაც მიიღეთ მონაწილეობაო. ამასთანავე უფლას ვინც ბრძოლაში მონაწილეობას მიიღებს ან თავისს

შეგიერ სხვას გაგზავნის, ის ინდულგენციასა ჭვირდება“ — „1240 წ. დედოფალი რუსუდანიც სწერს პაპს გრიგორი IX-ს, რომ ჯვაროსანნი ქართველებთან, ერთად განდევნიან ურწმუნო მუსულმანთ, როგორც საქართველოდან აგრეთვე აღმოსავლეთის ქრისტიანეთა ხეკა ადგილებიდანაო. ამის პასუხად რომის პაპი ატუობინებს დედოფალს, რომ ჯვაროსანთ საქართველოში მოსვლა არ შეუძლიანთ, რადგანაც წმიდა ადგილების გარშემო არაბები დაბანაკებულან და ჯერ იქ უნდა წავიდნენო. დასასრულს პაპმა რვა ბერი გამოგზავნა საქართველოში. როდესაც მეხუთმეტე საუკუნეში, მაჰმად II-მ დაიპყრო კონსტანტინეპოლი, პაპი ნიკოლოზი და სხვები ბევრს ცდილობდნენ, რომ ქრისტიანეთ ომი დაეწყოთ ოსმალების წინააღმდეგ და გაენთავისუფლებინათ, როგორც წმიდა ადგილები, აგრეთვე კონსტანტინეპოლი. 1440 წელს, 22 აპრილს, ტრაპიზონის იმპერატორი დავითი სწერდა პაპს, რომ მე და ჩემი მოკავშირეები, საქართველოს მეფეები, მზადა ვართ ომი განვუცხადოთ ოსმალებს და განვევნოთ ისინი წმიდა ადგილებიდან და კონსტანტინეპოლიდანაო. ამ წერილის გარდა ჩვენამდე მოაღწია სხვა წერილებმაც, როგორც იმპერატორის დავითისა, აგრეთვე საქართველოს მეფის გიორგისა და ყვარყვარე ათაბაგისა. დავითი სწერს რომის პაპს, რომ ჩემი მოკავშირენი იქმნებიან: საქართველოს მეფე გიორგი 60,000 ჯვრით, სამცხეს ათაბაგი (ზეგო ქართლის, შემდეგ ოსმალეთის საქართველოს მთავარი) ყვარყვარე — 20,000 კაცით, ბედიანი (დადიანი-შვილით) 60,000 კაცით და აფხაზეთის მთავარი თავისის ძმებითა და სხვა მთავრებითურთ 30,000 კაცითაო“.

1459 წელს, 5 ნოემბერს, მეფე გიორგი სწერს რომის პაპს, რომ ოსმალების წინააღმდეგ შემიძლიან 40,000 კაცი გამოვიყვანოო, როგორცა სჩანს, მეფე გიორგი შაგე გამგზავრებულიეო თავის ჯარით შავის ზღვის ნავთრისაკენ. იმავე წელს აფხაზეთის მთავარმა ასეთივე შინაარსის წერილი გაგზავნა რომში. მთავარი ატუობინებს პაპს, რომ მე საქართველოს მეფეებსა და მთავრებთან ერთად ვემზადები საომრადაო და თუ რომაელები საბერძნეთის მხრიდან დაეცემიან ოსმალებსა, ერთს ზათხულს უეჭველად გავათავებთ

ბრძოლას, ოსმალებს გავდევნით და ანტიოხიასა და კონსტანტინეპოლს უკანვე დავიბრუნებთო. ამ ბრძოლაში მონაწილეობა მიიღეს საქართველოს მეფემ გიორგი მე-III-მ, იმისმა შვილმა ალექსანდრე I-მა, იმერეთის მეფემ ბაგრატ მესამემ, ათაბაგმა უვარუვარე მესამემ, დადიანმა, ათაბაგეთის მთავარმა და გურიის მთავარმა გურიელმა (1458—1462) („მწყემსი", 30 მაისი 1890 წ. № 10. ყურნალი ქართველ მართ-მადიდებელ სამღვდელოებისათვის).

ფრანცისკის ორდენის ბერი ოდორიკა მატიუში, დაბადებით ჩეხელი, თავის მგზავრობის აღწერილობაში სწერს, რომ მე და ფრანცისკის ორდენის ოთხი კიდევ სხვა ბერი, რომის პაპის ნებადართვითა და ლოცვა-კურთხევით, გავემგზავრეთ ჩინეთს, მანჯურიაში სახარების გასავრცელებლადა. მაგრამ 1321 წლის გაზაფხულს, როდესაც ბომბეის სამეფლობელოში შევედით, დელში ჩვენ ოთხივენი და ჩვენთან ერთად თათრული ენის მცოდნე, ქართველი დიმიტრი ტფილისელი, დაგვიჭირეს და გვაწვალეს; ხელ-ფეხი გაგვიკრეს, მაგრამ შემდეგ გავნთავისუფლდითო. (გაზ. „კავკასი" 1895 წ. № 268).

საქართველოს მეფის გიორგი მეორის ძმის-წული ქაიხოსრო, ისტორიკოსის დიმიტრი ბაქრაძის მოწმობით, კათოლიკეთა სარწმუნოებას აღიარებდა და კათოლიკედ გარდაიცვალა, თუმცა სპარსეთში იგი მაჰმადიანად ითვლებოდა და სახელადაც ხოსრო-ხანი ერქვა. ეს ქაიხოსრო სპარსეთის შაჰმ მეფე გიორგის სიკვდილის შემდეგ, 1709 წელს, 21 აპრილს, საქართველოს მეფედ დანიშნა, ხოლო ჯერ ავღანისტანში გაგზავნა აჯანყებულ ავღანელთა დასამორჩილებლად. (გაზ. „ივერია", 20 აპრილი 1890 წ. № 154, წერილი „საქართველოს მეფე გიორგი XI ავღანისტანში"—1 შენიშვნა).

პაპუნა ორბელიანი სწერს, რომ მეფე თეიმურაზ მეორის საქართველოს ტახტზე ასვლის დროს, 1744 წელს, როდესაც ის საშეფო გვირგვინის საკურთხევლად მცხეთის სობორში შეიყვანეს, ეპეპლესია სავსე იყო ქართველი ეპისკოპოსებითა და მღვდლებითაო. იქვე იდგნენ და გულ-მოდგინეთ ეურს უგდებდნენ სრულ შესამოს-

ში გამოწყობილი სომეხთა და კათოლიკეთა ეპისკოპოსებით. (გაზ. „ივერია“ 31 მაისი 1890 წ. № 112).

1881 წელს, ისტორიკოსმა ბაქრაძემ ყარსის ოლქის ჩილდირის საბოქაულოს სოფელ ველში ნახა სუმბათის დროის ერთი ძველი ეკკლესია და იქვე ოთხ-კუთხი ქვის ბოძი, ქართულის ზედ-წარწერებით. ეს წარწერები ეკუთვნოდა 964, 968 და შემდეგ წლებს. სხვათა შორის აქ ბაქრაძემ აღმოიკითხა: „პატრი პოლიკარპო მონოზელი“ „პატრი ბასილიოს“ (იხ. „საქართველოს ისტორია“ — ბაქრაძისა, 1889 წ. ტფილისი, გვ. 235).

საქართველოს უკანასკნელის მეფის გიორგი მე-XIII-ის უველაზე დაახლოებულ პირად იყო ტფილისის კათოლიკეთა პატრი ნიკოლა, რომელსაც ჯერ ისევ მამის, მეფე ირაკლის, სიცოცხლის დროს, თავის საუკეთესო მეგობრად სთვლიდა. მეფე გიორგის მემკვიდრე, ბატონიშვილი დავითიც ძალიან დაახლოებული იყო და დიდად პატივსა სცემდა იმავე პატრ ნიკოლას. რუსეთში მოოთობის დროს ბატონიშვილს დავითს წაეკითხა ვოლტერისა და ენციკლოპედისტთა წიგნები და გართულიყო იმათის აზრით; ამიტომ როდესაც სამშობლოში დაბრუნდა უგულოდ ეკიდებოდა სარწმუნოებას და შორად ცუდად იხსენებდა საეკკლესიო წესებს, მარხვებს, ხატებს და სხვ. დავითის მამა მეფე გიორგი მეტად მორწმუნე და ქრისტიანე კაცი იყო და როდესაც შვილის ასეთი საქციელი გაიგო, საშინლად აღელდა. მეფე ხშირად არიგებდა ბატონიშვილს, უკვირდებოდა კიდეც, მაგრამ ის აინუშიაც არ იგდებდა მამის სიტყვებს და თავისას არ იშლიდა. ბატონიშვილის საქციელით აღელვებულმა და გამწარებულმა მეფე გიორგიმ თავის მეგობარს პატრ ნიკოლას მიჭმართა და იმას სთხოვა დახმარება. მეფე სულ წუევა-კრულვით და ცუდის სიტყვებით იხსენიებდა წმ. ჯვარისა და მაცხოვრის სახარების შემგინებელ საფრანგეთის ფილოსოფოსებს. თვით პატრი ნიკოლა საშინლად ჭკიცხავდა იმ ფილოსოფოსებს, რომელთაც რეოლუცია მოახდინეს და ეკკლესიები მიანგრ-მოანგრიეს. ბოლოს მეფემ თვალები ზე აღაპყრა და სთქვა: „ღმერთო, დიდებულო! აპატიე ჩემ შვილს შეცოდებანი, დაუენე კეთილს გზაზე და დამკვიდ-

ნე შენდამი სიუვარულსა ზედა; ამინ, ამინ... როგორიდა მეფე იქმ-ნება ქრისტე მაცხოვრის უარის ძოფელი ჩემი ძვილი, რომელსაც არც დედა ღვთის-მშობელი და არც წმიდანები არა სწამს? ვაი მეფე გიორგის!“ შეჭუვირა მეფემ. „თუ ღმერთი გწამს, ნიკოლა, გთხოვ, მიჭხელდე ჩემს შვილს, შეაუვარე იესო მაცხოვარი, გამოიუვანე ტოდ-ვისაგან. დაარიგე; შენ გაგიგონებს, წინაადმდეგ შემთხვევაშა ის ვერ იმეფებს, დაჭკარგავს სამეფოს — ღვთის-მშობლის წილად ხვედ-რილ ქვეყანას. მეგობარო, ნიკოლა, შენ ვალდებული ხარ დაიცვა მაცხოვრის სწავლა, დაუბრუნე შემი შვილი ქრისტეს სამწუსოს!“ ბატონიშვილი დაეთიც ბატივსა სცემდა ნიკოლას და ხშირად სია-მოვნებით ისმენდა იმისს სიტუვებს და დარიგება-სწავლას. იხ. „გიორგი მეფის ცხოვრება“ ოხზ. ვლატონ იოსელიანისა, გამო-ცემა 1895 წ. ქ. ტფილისი.

ამ დროს ტფილისში ჩამოვიდა ბატრი დამიანე ანკონელი და ბაბი ბიი მე-VI-გან მეფე გიორგის წერილი მოუტანა. წერილში ბაბი ბიი V ლოცვა-კურთხევას უგზავნის მეფე გიორგის და მად-ლობას უცხადებს იმ შემწეობისა და მფარველობისათვის, რომელ-საც მეფე გიორგი და იმისი განსვენებული მამა მეფე ირაკლი სა-ქართველოს კათოლიკეთ, იმათ ეკლესიებს და მონასტრებს უწევდ-ნენ. ბაბის წერილი ანუ ბულლა ლათინურიდან ქართულს ენაზედ გადმოსთარგმნა აზნაურმა სტეფანე შარიმანიშვილმა. შარიმანიშვი-ლი სარწმუნოებით კათოლიკე იყო და მეფე გიორგის ემსახურებო-და. სწავლა-განათლება იმან რომში მიიღო. მეფე გიორგის მეტად ესიამოვნა ბაბისაგან წერილის მიღება. „მე ძალიანა მსურს, უთხრა მეფემ სხვათა შორის ბატრს, ბაბისაგან ჯვარი მივიღო, რადგან მეც ქრისტიანეთა მეფე ვარო“. („ცხოვრება მეფე გიორგისა“ გვ. 238, 239).

ქუთაისის მახლობლად არის ორი სოფელი: გეგუთი და ბატ-რიკეთი. ამ სოფლებში იმერელი გლეხი-კაცები სცხოვრობენ. იმე-რეთის მეფეებმა ამ სოფლის რამდენიმე გლეხ-კაცი აჩუქეს ქუთაი-სის მაშინდელ ბატრებს, რომელთაც ისინი ემსახურებოდნენ და გა-

დასახადს აძლევდნენ. ისინი განთავისუფლებულ იქმნენ მხოლოდ რუსეთის მთავრობის დრო, როდესაც ბატრებს ხაზინიდან ბენსია დაენიშნათ.

ართვინის მახლობლად, მდ. ჭოროხის ნაპირზედ, სოფელ კორძულში არის კათოლიკეთა ერთი ქვიოკირის ღვთის-მშობლის ძველი ეკკლესია. ამ ეკკლესიის მღვდელს აქვს ქართულს ენაზე დაწერილი პერგამენტი, რომელიც ასე იწყება: „ათას ხუთას პირველ წელს, იანვრის პირველ დღეს დაწერილ არს კორძულის ეკკლესიის კონდაკი ესე“. ხოლო შემდეგ ჩამოთვლილია პაპის სექსტის შემდეგ წმ. ღვთის-მშობლის ეკკლესიისათვის ვის რა შეუწირავს: „ჩემის ნებით და ბეტრე ხუციშვილის თანადასწრებით, მე ნიკოლოზ ხანავამ შევწირე ეკკლესიასა და წმ. ღვთის-მშობელს (მიწა) ეკკლესიის გარშემო წელისაკენ, სადაც არის ბაღი, რომელსაც სასანლავო ეწოდება, კიდევ სინძეთი, ადგილი ნოკანორა, მდინარის ზემოდ; ამის გარდა კიდევ წყალთან ქვას ზემოდ ადგილი და კიდევ ქვას ქვემოო. ქვეით არის წითელი ქვისაგან გაკეთებული დარი, რომელზედაც წყალი მიდის, ეს წყალი შიკინოეს ხევიდან გამოდის. ამის გარდა ეკკლესიის გარშემო არის მიღები წელის გასაშვებად, ეს მიღები ღვთის-მშობლის ეკკლესიას ეკუთვნიან. კიდევ მე გიორგი დადიანამ შევწირე ჭოროხის ზემოდ ხინძო თავისის ბაღით, რომელიც გარეშემო აკრავს. ამის მოწმებად იყვნენ: მოწმე ვარ გიორგი არნელი, მოწმე ვარ მოურავი ციციანი, მოწმე ვარ ივანე ჭელიძე (†)“, ბოლოში ჯვარია დასმული.

ამ საბუთის ქალაღდში დასახელებული ყველა გვარი და სახელი ქართულია. ეხლაც ხშირად შეხვდებით ამ გვარებს გამაჭმადიანებულ ქართველთა შორის. რამდენიმე დადიანა-მაჭმადიანი ქობულეთში სცხოვრობს და ქართულ ენაზედ ლაპარაკობს. (იხ. „ივერია“ 1891 წ. № 157, წერილი ქობულეთიდან).

ამავე სოფელ კორძულში სცხოვრობს 85 კომლი მაჭმადიანი და ქართველ-კათოლიკეთა შთამომავალი. კორძულში სცხოვრობენ აგრეთვე იქაური ბეგები, სამცხე-საათაბაგოს უკანასკნელ მთავართა

შთამომავალი. ეს ბეგები, თუმცა მაჰმადიანნი არიან, მაგრამ ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ.

მე-IX, X, XI, XII საუკუნოებში ყირიმის ნახირები და შავს ზღვასთან მდებარე ბონტიის ბროვინციები გენუელების ხელში იყო. იმათვე ეჭირათ ჩერქეზთა მიწები, რომელნიც აღმოსავლეთ და დასავლეთ ჯიქეთად იყოფებოდნენ. თუმცა თათრთა და მონგოლთა ხშირი შემოსევების წყალობით, იქ 1221 წელს მაჰმადიანობა დამკვიდრდა, მაგრამ ქრისტიანობა მაინც სულ არ აღმოიფხვრა და ჯერ კიდევ ბევრი მისდევდა ამ სარწმუნოებას. მათ შორის ზოგი მართლ-მადიდებლობას, ხოლო ზოგი კათოლიკობას აღიარებდა. კათოლიკეებს ფრანგი-პატრები კი ჰყვანდათ. 1433 წელს ჯიქთა ერთი მთავარი კათოლიკე იყო. 1439 წელს ჯიქებს უკვე ჰყვანდათ ერთი მთავარ-ეპისკოპოსი, რომელიც თამანში (მატრიხში) სცხოვრობდა და ორი ეპისკოპოსი—საბასა და ლუგუკში. თუმცა 1395 წელს თამერლანმა საშინლად აოხრა და აიკლო ჩერქეზთა მიწა-წყალი, ჩერქეზები მაინც მტკიცედ იცავდნენ როგორც ისევითნი სამშობლოს, აგრეთვე სარწმუნოებას. მხოლოდ 1485 წელს, გენუელების დატემის და ოსმალების მიერ ყირიმის დაპყრობის შემდეგ, მაჰმადიანებმა აღმოფხვრეს ჩერქეზეთში ქრისტიანობა და იმის ნაცვლად ისლამი დაამყარეს.—ბეშტაუს მთებში იპოვნეს ერთი ძველი ნაშთი, რომელსაც უაბარდოელნი დუკი-ბეგს უწოდებდნენ. ეს ნაშთი წარმოადგენს ქვისაგან გამოჭრილ კაცის ქანდაკებას, სიმაღლით 8 ფუტს. უაბარდოელნი ამბობენ, რომ ეს ქანდაკები ქრისტიანეთა რაინდი იყოო. მაგრამ სახელწოდება „დუკი-ბეგ“ აშკარად გვიხსნის იმის მნიშვნელობას. დუკი იტალიანურად ჰერცოგსა ჰნიშნავს; ეოვველს ეჭვს გარეშეა, რომ ეს დუკი ანუ ჰერცოგი გენუელთა ბატონობის დროს ბროვინციის მმართველი ანუ ჯარის უფროსი იქმნებოდა; ხოლო სიტყვა „ბეგ“-ს (თავადი) შემდეგ თათრები მიუმატებდნენ („კავკასიის შესახებ ცნობანი“—ბრონევსკისა, ნაწ. მე-2, მოსკოვი, 1823 წ. გვ. 49, 50, 51, 54).

ვ. ს. კრიგენკო, თავის წერილ „სამხრეთ რუსეთის მოგზაურობაში“-ში, რომელშიაც 1888 წელს კავკასიაში ხელმწიფის მო-

ბრძანებას აღწერს, სხვათა შორის, ამბობს, რომ „კავკასიაში წითელ მოედანზედ, შეიკრიბა სხვადასხვა ტომის ხალხი. განა დიდი საქმეა მას შემდეგ, რაც ეს ქვეყანა მტრულის თვალით გვიყურებდა? თუმცა ცოტა ხანია, მაგრამ ჩვენ მაინც დავამხეთ მაჰმადიანთა ბრბოები და იმ ადგილას, სად ოდესღაც ვიზანტიისა და იტალიის მისიონერთა ქადაგება გაისმოდა, ხელახლად გაბრწყინდა ოქროს ჯვარი. მართალია, ქრისტიანობას მაშინ ფესვები მაგრა არა ჰქონდა გადგმული, მაგრამ მაცხოვრის სწავლის დასამყარებლად ნიადაგი უკვე მომზადებული იყო. იტალიის და ვიზანტიის რესპუბლიკათა დამხობის შემდეგ ადარავინ იყო ისეთი, რომელსაც შესძლებოდა მცხოვრებლებისთვის მხარი დაეჭირა და უკვე შერყეული მათი სარწმუნოება ხელახლად განმტკიცებინა. მაჰმადიანობამ შთანთქა კავკასიის ადმოსავლეთი ნაწილი და ეირიმის ნახევარ-კუნძული“-ო (ისტორიული მოამბე“, იანვარი, 1891 წ. გვ. 153, 164).

ქრისტიანობა გავრცელებული იყო აგრეთვე ყაბარდოშიაც ჩერქეზთა შორის. ჩერქეზებს ჰქონდათ საკუთარი ეკკლესიები, რომელთა ნანგრევებმა დღემდის მოაღწიეს. ყაბარდოში ბევრი ეპისკოპოსი და მღვდელი მოდიოდა იტალიიდან. ამ მღვდლების შთამომავლნი შემდეგ თავადები და აზნაურები გახდნენ. თავად-აზნაურთაგანი ბევრი შაგენ გირგის ან შაგენ რუმის, ესე იგი ბერძენთა ან რომაელთა შთამომავლობის იყო (იხ. ოდიხეთის ხალხის ისტორია, შედგენილი შორანგმოვისაგან, ბერეს შენიშვნებით, ტფილისი, 1865 წ. გვ. 45).

იტალიელები, რომელთაც შავი ზღვის ნავსადგურები ეპყრათ, ვაჭრობის გარდა მადნების შემუშავებას და წარმოებასაც მისდევდნენ. ამ აზრით მათ მთა-ადგილებში ახალშენებიც კი აშენეს. განსაკუთრებით ბევრი იტალიელი ქუთაისში იყო. მთელს კავკასიაში ლათინებსა და ფრანგებს, კონსტანტინეპოლის დაპყრობის და იტალიელების ვაჭრობის დამხობის შემდეგაც კი, დიდი სახელი ჰქონდათ გავარდნილი. თათრები მათ ბატივსა სცემდნენ და ხდობით ეკიდებოდნენ. მცხოვრებლები მერეც ამბებსა და გადმოცემებში ხშირად იგონებდნენ ხოლმე იტალიელების. ასევე იყვნენ მიღებულნი ვაკვა-

სოსში ფრანგებიც. მათ კავკასიაში იმდენად სტემდნენ ბატიგს, რომ შემდეგი დროის მოგზაურები (Ferrand, la mot. ray, St Bell, lapinsky) განგებ ამბობდნენ ფრანგები ვართო, რომ დაუბრკოლებრივ ემოგზაურათ ჩერქეზეთში (გაზ. „კავკასი“ 1867 წ. № 54 „იტალიელები კავკასიის შესახებ“).

ცნობილი მოგზაური შარდენი მე-XVII საუკუნეს, კავკასიაში მოგზაურობის დროს, სხვათა შორის, იყო სამეგრელოში, სადაც ამ დროს კათოლიკეთა ბატრები სცხოვრობდნენ. ბატრებს იქ საკუთარი მონასტრები ჰქონდათ. მათ ბატიგსა სტემდა არა მარტო უბრალო ხალხი, არამედ, თავად-აზნაურობა და სამეგრელოს მთავარიც კი. შარდენმა იქ ბატრების გარდა ნახა ოსმალები, რომელნიც სამეგრელოს შეჰსეოდნენ და ტუგე მეგრელებს კონსტანტინეპოლში ჰგზავნიდნენ. ანაკლიაში კათოლიკეთა ეკეკლესია არსებობდა. ეს ეკეკლესია შემდეგ ოსმალებმა გაანადგურეს. ამ რამდენისამე წლის წინად მდ. ინგურის ქვიშაში ამ ეკეკლესიის ზარი იპოვნეს. ზარს ლათინურ ენაზედ მე-XII საუკუნის წარწერა ჰქონდა.

შარდენმა სამეგრელოს გარდა მოიარა ქუთაისი, გორი და ტფილისი; ტფილისში კათოლიკეთა ბატრებმა დიდის დიდებით მიიღეს და თავიანთ მონასტერში დაასბინავეს. შემდეგ შარდენმა საქართველოს მეფეც ინახულა. შარდენი დაწვრილებით აღწერს მეფის სასახლეს მდ. მტკვრის ნაპირას და მეფის ნადიმს, რომელსაც თვით დესწრო კათოლიკეთა ბატრ-პრეფექტთან ერთად. ეს ბატრი-პრეფექტი, სახელად რაფაელი, ქალაქ პირმიდან იყო, ისპანიის ქვეშევრდომი. ნადიმის დროს მეფემ, როდესაც ისპანიის კოროლის სადღეგრძელო დალია, ჰკითხა შარდენს: „როგორა სცხოვრობს ისპანიის მეფე, ჩემი ნათესავიო?“ შარდენი ძალიან გაკვირვა ამ სიტყვებმა: ისპანიისა და საქართველოს მეფეები საიდან იქმნებიან ნათესავებიო? იქ დამსწრეთ მიუგეს, რომ პაპი კლიმენტი მე-VIII წერილში, რომელიც მეფე თეიმურაზს გამოუგზავნა, ამბობს, რომ თეიმურაზი და ისპანიის მეფე ფილიპე მეორე ნათესავები არიან ხოლო ქართველები და ისპანიელები — ძმები, რადგანაც, როგორც ქართველები, ისე ისპანიელები იბერიებად იწოდებიანო. ამ წერილის

შემდეგ თეიმურაზის მემკვიდრეები ძალიან ამაყობდნენ ისპასიის მეფის ხათესაობასთან (იხ. „ქრისტიანობა კავკასიაში“, წერილი მე-V, „მოსკოვის უწყებანი“ 1885 წ. № 63 და „ტფილისის სიძველეთა აღწერა“, თხზ. ბ. იოსელიანისა, 1864 წ. გვ. 243, 244, 245).

დაღესტანში, ლეკთა შორის, იქ, სადაც წინად უსმეი ყარაჩაიტახის სამფლობელო იყო, სცხოვრობს ერთი ტომი, სახელად ყაბარი. ზემოხსენებულ პატრს რუბრიკის დაღესტანში გაუგონია, რომ ეს ყაბარები დასავლეთიდან აღმოსავლეთში არიან გადმოსახლებულნიო. მოგზაური ბერბერი სწერს, რომ ყაბარები თავიანთ თავს ფრანგებს ევროპიელებს ეძახიან. ჩვენი წინაპარნი,—ამბობენ ისინი,—ათასი წლის წინად დასახლდნენ იმ ადგილებზედ, სადაც ესლა ჩვენა ვსცხოვრობთო. აკადემიკოსი გიოლდენშტედტი, რომელიც მე-XVIII საუკუნეს (1770—1773) წლებში მოგზაურობდა კავკასიაში, ამბობს, რომ ყაბარები გენუელების-მიერ არიან დასახლებულნი, იმათი წინაპარნი ფრანგები ქრისტიანები იყვნენ და ვაკეებში სცხოვრობდნენ; მაგრამ ჩინგის-ხანის შემოსევის დროს მთებში გაიქცნენ და აწინდელს ადგილებზედ დასახლდნენ. აქ მათ ოთრებმა დაუწყეს დევნა და თუმცა დიდ ხანს იმაგრეს თავი და ქრისტიანობაზედ ხელი არ აიღეს, მაგრამ ბოლოს მაინც იძულებული გახდნენ მაჰმადიანობა მიეღოთო. 1781 წელს იქ სამი ეკლესიის ნაშთიც კი იპოვნეს (გეოგრაფიული და სტატისტიკური აღწერა საქართველოსი და კავკასიისა, აკადემიკოსის გიოლდენშტედტისა, 1770, 1771, 1772 და 1773 წლებში, რუსეთსა და კავკასიაში მოგზაურობის დროს, გერმანულიდან თარგმნილი გერმანის-მიერ. პეტერბურგი, 1809 წ. და „კავკასიის შესახებ ცნობანი“, ბრონევსკისა, ნაწილი მე-II, მოსკოვი, 1822 წ. გვ. 314, 318, 319, 323).

გაზ. „მოსკოვის უწყება“-ში ვიდაც ს. რ., რომელიც 1884 წელს დაღესტანში ყოფილა, სწერს, რომ ყაბაჩელები, ადგილობრივ ზეპირ-გადმოცემის მოწმობით, რუმიდან (რომიდან) გადმოსული მეთოფეები არიანო. ამ ზეპირ-გადმოცემის სიტყვით, კასპიის მხრის დაღესტნის და შირვანის სამხრეთ ნაწილის ერთს მთავარს გამო-

ეწერია რუმიდან (რომიდან) მეთოფეები და დერბენდში დაუსახლებია. შემდეგ მეთოფეებს, მტერთა შემოსევის გამო, დასახლებული ადგილებისთვის მიუნებებიათ თავი, უაიათარის თავისუფალ მთებში წასულან და იქ უაბარი გაუშენებიათ. დღესაც იქ რამდენიმე სოფელია, ამ უაბარელებით დასახლებული; ისინი ევროპიელთა შთამომავლობად სთვლიან თავიანთ თავსა, ხოლო მეზობელი ლეკები მათ ფრანგებს ეძახიანო. („მოსკოვის უწყებანი" 1885 წ. № 64).

ამ საუკუნის მეოცდა-ათ წლებში საქართველოს მთავარ-მართებლის გენერალ-ადიუტანტის ბარონ როზენის დროს, უაბარელები მალ-მალ ჩამოდიოდნენ ტფილისში, კათოლიკეთა პატრ-პრეფექტ ფილიპესა და საფრანგეთის მდვდლებთან დადიოდნენ და ეუბნებოდნენ მათ, რომ ჩვენ ფრანგების შთამომავალნი ვართო. ტფილისში და საერთოდ საქართველოში ადგილობრივ კათოლიკეებს უველანი ფრანგებს ეძახიან. ტფილისში უაბარელებს თარჯიმნობას უწევდა საქართველოს მთავარ-მართებლის ბარონ როზენის თარჯიმანი ლეკი სოსია. უაბარელებმა აჩვენეს პატრს ფილიპეს ძველი ხელთნაწერები და თანაც დაუმატეს, რომ ეს ხელთნაწერები დაგვრჩა ჩვენის წინაპრების ფრანგებისაგანო, რომელნიც იმ ხალხის სარწმუნოებას ადიარებდნენ, რა ხალხის ენაზედაც ეს ხელნაწერები არის დაწერილიო. ხელნაწერები ლათინურს ენაზედ იყო დაწერილი. უაბარელები იმის მიუხედავად, რომ მაჭმადიანები იყვნენ, ისე ინახავდნენ ამ ხელნაწერებს, როგორც წმიდა რასმეს. ისინი ხშირად მთავარ-მართებელ ბარონ როზენთანაც დადიოდნენ, რომელიც ძალიან გარგის თვალით უყურებდა მათ და მუდამ დაწვრილებით გამოჰკითხავდა სოლმე ყველაფერს. ბარონ როზენს აზრად ჰქონდა უაბარელთა შორის ქრისტიანობის გავრცელება. ამის შესახებ მას მოლაპარაკებაც ჰქონდა ზემოხსენებულ პატრ ფილიპესთან, მაგრამ სხვა-დასხვა მიზეზისა გამო ამ სურვილის განხორციელება ადარ მოხერხდა. ბარონ როზენზედ გაცილებით ადრე, 1804 წელს, საქართველოს მაშინდელმა მთავარ-მართებელმა თავ. ციციშვილმა განიძრახა კავკასიის მთებში პატრების გაგზავნა და იქ ქრისტიანობის გავრცელება. მოხუცებულების სიტყვით, მან კიდეცა სთხოვა პატრებს

ცხინვალში მონასტერი აეგოთ; ამასთან დახმარებასაც დაჰპირდა, შაგრამ თავ. ციციშვილის სიკვდილის გამო, ეს აზრიც არ განხორციელდა.

ეროვლს ეჯვს გარეშეა, რომ ამ უბადრუკების წინაპრებს—ფრანგებს კათოლიკეებს თავიანთი მღვდლებიც ეყოლებოდათ. ეს მღვდლები წირვა-ლოცვას უთუოდ იმ ეკეკლესიებში სრულებდნენ, რომელთა ნანგრევები ეხლაც ბლომად მოიპოვება დაღესტანში. ეს არც გასაკვირველია, რადგანაც მაშინ ეკეკლესიათა ერთობა იყო და ევროპას ადმოსავლეთზედ დიდი გავლენა ჰქონდა.

ცნობილი ისტორიკოსი და არქეოლოგი დიმიტრი ფურცელაძე, კაწირეთის სამების მონასტრის აღწერაში, ამბობს, რომ იუალთოს დვთის-მშობლის ეკეკლესიის შენობას ვიზანტიის ხურთა-მოძღვრების გავლენის გარდა საკუთარი ქართული გემოვნების ბეჭედიც აზისო. ასეთი შენობანი საქართველოსთვის კი არა, ევროპისთვისაც სასახელო იქმნებოდაო. არამც თუ მარტო ხურთა-მოძღვრება, არამედ ქანდაკებაც შესამჩნევად იყო განვითარებული მაშინ საქართველოში. მათი ნიმუშები კიდეც წარუდგინეს საარქეოლოგოკრებას, რომელიც 1881 წელს ტფილისში მოხდა. საუბედუროდ ძვირფასი ქანდაკებით შემკული და ხელოვნებით აგებული მრავალი ეკეკლესია განადგურებულ და მიწასთან გასწორებულ იქმნა მე-XIV საუკუნის დასასრულს თამერლანის შემოსევის დროს. — ქართველების არქიტექტურულ ხელოვნების შეცვლა-გადასხვაფერებას ბევრად ხელი შეუწყო ევროპამ, რომელსაც გენუელების შემწეობით, ძალიან დიდი გავლენა ჰქონდა საქართველოზედ. განსაკუთრებით ბევრი ნაშთი ხამეგრელოსა და სვანეთში გადარჩა. მე-XVI, XVII და შემდეგ საუკუნოებში აგებულ ტაძართა შენობების დაწვრილებით გაცნობა და შესწავლა აშკარად არწმუნებს ყველას, რომ გენუელთა ხელოსანთ ბევრი ისეთი ტეხნიკური თვისება და ზოგიერთი სხვა წვრილმანი რამ შესძინეს ქართველების სახურთა-მოძღვრო ხელოვნებას, რომელიც იტალიელთა ხურთა-მოძღვრების საკუთრებას და თვისებას შეადგენს. ასეთი ნიშნები ეტყობა, მაგალითად, ტფილისის ანჩისხატის ეკეკლესიას, ურბნისის ეკეკლესიას (ბორის მაზრა),

ფმ. ნინოს ბოდბის დედათა მონასტერს (სიღნაღის მაზრა), კაწარეთის სამების მონასტერს (ხაშმის მახლობლად) და მრავალ სხვას. გენუელ-ხელოსანთ ქართველ ხუროთ-მოძღვრება კარგს კვალსა და ნიადაგზე დააყენეს. გენუელებმა გაავრცელეს საქართველოში ისეთი საშენებელი მასალა, რომელსაც ქართველები არ ხმარობდნენ და რომელსაც ევროპაში დიდი სახელი და გასავალი ჰქონდა, როგორც, მაგალითად, რიეის ქვა და აგური; განსაკუთრებით ეს უკანასკნელი, რომლის სიკეთეც ქართველებმა ძალიან მალე შეიგნეს. აგურის წყალობით მეთხუთმეტე, მეთექვსმეტე და მეჩვიდმეტე საუკუნოებში ქართველთა ხუროთ-მოძღვრებამ უმაღლეს წერტილამდის მიაღწია. ამ ახალმა მასალამ განდევნა ძვირად საშოვნი და ძნელად საკეთებელი ოლიდი ქვა, რომელსაც წინად ქართველები ხმარობდნენ.

იტალიელთა ხელოსანთაგანვე ქართველებმა ისწავლეს კირის საუკეთესოდ დაწვა და მოამზადება. შეადარება იმ მასალის და კედლებისა, რომლითაც არიან აგებულნი თეოდოსიისა და შავის ზღვის სავაჭრებზედ მდებარე სხვა ქართველებსა და სოფლებში დარჩენილი ციხეები და სხვა შენობანი და ზემოდ დასახელებული ეკეკლესიები, აშკარად არწმუნებენ ყველას, რომ ამ უკანასკნელებზედ ევროპას დიდი გავლენა ჰქონია. ხოლო ყველაზედ ძალიან ეს გავლენა კაწარეთის სამების ეკეკლესიას ეტყობა.

საზოგადოდ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ევროპას, გენუელთა ახალშენების წყალობით, მეტად დიდი გავლენა ჰქონდა საქართველოსა და იმის ისტორიაზე. სამწუხაროდ ეს საგანი სავსებით ჯერ არავისგან არ არის განხილული და შესწავლილი. ფრიად კარგი და საჭირველი იქმნებოდა, ამბობს ზემოხსენებულის წერილის ავტორი, რომ ჩვენმა საარქეოლოგო საზოგადოებებმა ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციონო. (იხ. „ს. მიმოხილვა", 1891 წ. № 2473, წერილი დიმ. ფურცელაძისა: „კაწარეთის სამების მონასტერი").

კავშირი იტალიის რესპუბლიკათა და ვიზანტიის იმპერიის შორის დიდს ხნობამდის არ მოსპობილა. ვენეციელებსა და გენუელებს იმდენად უყვარდათ ვიზანტია, რომ იმპერიის გაჭირვების დღეს, 1453 წელს, 29 მაისს, გამოგზავნეს თავიანთი ჯარი გენუელის

ჯოვანი ჯუსტინიანის მეთაურობით. ჯუსტინიანმა თავისის ჯარით რამდენჯერმე განდევნა ოსმალები ყველა გამაგრებულის ადგილიდან, მაგრამ ბოლოს მაინც ვერარ გაუძლო ოსმალეთის ურიცხვ ჯარს და იძულებული გახდა უკან დაწეულიყო. ჯუსტინიანი მარტოდ-მარტო დარჩა, რადგანაც საბერძნეთის ჯარის უფროსმა ნოტარიუსმა, იმპერატორის ბრძანების და ხვეწნა-მუდარის მიუხედავად, მხარი არ დაუჭირა მას და ამით ხელი მოუმართა კონსტანტინეპოლის დამხობას და მთლად ვიზანტიის იმპერიის გაუქმებას.

ამ რიგად კავშირი და მეგობრობა ვიზანტიასა და იტალიელთა შორის მუდამ სუფევდა. ისინი არ ერიდებოდნენ ერთმანეთს და მუდამ მეგობრულ განწყობილებაში იყვნენ. თუმცა ოსმალები, საბერძნეთის დაპყრობის შემდეგ, მეტად გაძლიერდნენ და აღმოსავლეთის ევროპასა და ქრისტიანობას მოსვენებას არ აძლევდნენ, იტალიის რესპუბლიკელებმა მაინც ხელი არ აიღეს აღმოსავლეთზედ და იქ ვაჭრობა-მრეწველობას თავი არ გაანებეს. პირიქით, დიდის ხნის ბრძოლის შემდეგ, მათ ოსმალეთთან ხელ-შეკრულებაც კი დასდეს, რომლის ძალით ოსმალები ვალდებულნი იყვნენ პატივით მოჭეფილნენ ლევანტსა და შავის ზღვის ნაპირებზე მდებარე იტალიელთა სოფლებს. იტალიელები უწინდელებრ ვაჭრობდნენ აღმოსავლეთში და ამასთან ერთად უწინდელებრ უწევდნენ მფარველობასა და დახმარებას აღმოსავლეთის კათოლიკეებს და საზოგადოდ ქრისტიანებს.

ყოველს ეჭვს გარეშეა, რომ, როგორც რომის იმპერიის დროს, პონტის პროვინციებში დაჩენებულ ჯარს, აგრეთვე შემდეგ, ოსმალების დროს, ამავე პროვინციებსა და საქართველოში მცხოვრებ იტალიელებს, საკუთარი მდვდლები ანუ პატრები ეყოლებოდათ და თავიანთი ეკლესიები ეძმნებოდათ. იმ მოწყმენობის დროს უამისობა შეუძლებელი იყო. ყოველს ეჭვს გარეშეა აგრეთვე ის, რომ მრავალი ამ რომაელთა და იტალიელთაგანი თავისს სამშობლოში აღარ დაბრუნდებოდა და აქ ჩვენს ქვეყანაში დარჩებოდა საუდამოდ. მით უფრო შესაძლებელი და ჭკვაზე ახლოა ეს, რომ საქართველოს მეფეები დიდს შემწეობასა და მფარველობას უწევდნენ, როგორც პატრებს, აგრეთვე მკვიდრ კათოლიკეებს.

ართვინსა, აწინდელს ბათუმის ოლქში (ოსმალეთის საქართველოში), კათოლიკეთა ეპისკოპოსი სცხოვრობდა. კათოლიკეთა მთავარ-ეპისკოპოსი და ეპისკოპოსები იყვნენ აგრეთვე, როგორც ზევითაც მოვიხსენიეთ, ჩერქეზეთშიაც. უკანასკნელ დრომდის კათოლიკეთა პატრები სწორედ იმ ადგილებში დარჩნენ, სადაც მათ მონასტრებში და ეკკლესიებში ქონდათ მკვიდრ კათოლიკეთათვის. როდესაც მეთხუთმეტე და მეთექვსმეტე საუკუნოების დასასრულს გახშირდა ოსმალთა შემოსევა და საქართველოს აოხრება და, როდესაც შემდეგ ოსმალებმა სამუდამოდ დაიპყრეს ზემო ქართლი ანუ სამცხე-საათაბაგო, მაჭმადიანთ იქ მდგდლები ერთიანად ამოწყვიტეს და ტეტხლითა და მახვილითა იქაურ მართ მადადებელთა შორის მაჭმადიანობა გაავრცელეს. ოსმალების ძალადობასა და მტარვალობას მხოლო ქართველი-კათოლიკენი გადაურჩნენ. ეს უკანასკნელნი ეხლაც ოსმალეთის ქართველ-მაჭმადიანთა მეზობლად, იმავე სოფლებსა და ქალაქებში სცხოვრობენ, რომლებშიაც წინად, ოსმალეთის შემოსევამდე, სცხოვრობდნენ. ამ კათოლიკეებს, როგორც ზემოხსენებულის ხელთ-ნაწერიდან სჩანს, ჯერ ისევ რომის პაპის სიქსტის დროსვე ჰყოვნდათ დავიანთი პატრები, რომელნიც წირვა-ლოცვას რომის კათოლიკეთა წესზე ასრულებდნენ. მაგრამ ოსმალთა გაძლიერების და იტალიელთა კავლენის დასუსტების შემდეგ, როდესაც ევროპასთან კავშირი და მიმოსვლა შეუძლებელი გახდა, ეპისკოპოსები და პატრები ვეღარ ახერხებდნენ იტალიიდან ოსმალეთის საქართველოში გადასვლას და იქ სამწყოს საქმეთა მართვა-გამგეობას. ამიტომ მეთექვსმეტე საუკუნის დასასრულიდან, პაპის ნება-დართვით, ოსმალეთის საქართველოს კათოლიკეებს ართვინის ეპისკოპოსს უნიშნავდა არზრუმის სომეხ-კათოლიკეთა მთავარ-ეპისკოპოსი, რომელიც სომეხ-კათოლიკეთა სარწმუნოებისა იყო და რომელიც კონსტანტინეპოლის სომეხ-კათოლიკეთა პატრიარქს ემორჩილებოდა. ამ რიგად, ოსმალეთის საქართველოში რომის კათოლიკეთა წესის მაგიერ შემოღებულ იქმნა სომეხ-კათოლიკეთა წესის წირვა-ლოცვა, ის წირვა-ლოცვა, რომელსაც ოსმალეთის და სპარსეთის სომეხ-კათოლიკენი ასრულებდნენ და ეიდევაც ასრულებენ დღემდის. ესე რომ არ მოხდა-

რიელ და ქართველ-კათოლიკეებს სომეხ-კათოლიკეთა წესები არ მიეღოთ, ოსმალეთის საქართველოში ისევე გაჭრებოდა ქრისტიანობა, როგორც იგი აჭარასა, შავშეთსა, იმერხევსა, ლაზისტანსა და სხვა ადგილებში გაჭრა.

სამეგრელოსა, ათხაზეთსა და გურიაში დღესაც ბევრი იტალიურ გვარს ატარებს. აქამომდე სცხოვრობენ იქ იტალიელთა შთამომავალნი ზნეურნი: ჟორდანია, ჯაკობია, ჟღენტი, ღლონტი, ბარკალაია და სხვ., რომელთაც გვარის გარდა ტიპიური სილამაზეც კი შერჩათ.

როდესაც ოსმალეთის საქართველო ანუ ბათუმის ოლქი რუსეთს შეუერთდა, ბერლინის 1878 წლის ხელშეკრულობის ძალით, ართვინის სომეხ-კათოლიკეთა ეპისკოპოსი ზაქარიანი და იმის საეპისკოპოსოს კათოლიკენი რუსეთის ქვეშევრდომებად გახდნენ და სმიერიდან სარწმუნოების მხრით ადარ ემორჩილებიან არზრუმის სომეხ კათოლიკეთა მთავარ-ეპისკოპოსს.

რაც შეეხება ქალაქებს: ტფილისსა, გორსა და ქუთაისს, კათოლიკეთა პატრები უწინდელებრ მოდიოდნენ, აქ უწინდელებრ სარწმუნოების საქმეში ხელმძღვანელობას უწევდნენ ადგილობრივ კათოლიკეებს. ეს კავშირი და დამოკიდებულება პატრებსა და მკვიდრ კათოლიკეთა შორის ბოლოს დრომდე არ მოსპობილა.

ქუთაისის წმ. გიორგის ეკეკლესიის მდგდელი ნესტორ ეუბანეიშვილი თავის-მიერ შედგენილ სამღვთო სჯულის და საეკეკლესიო ისტორიის სახელმძღვანელოში (შედგენილია უწმ. სინოდის პროგრამის მიხედვით მართლ-მადიდებელ სამრევლო-საეკეკლესიო სკოლებისათვის. 1889 წ. გვ. 190) სწერს: „როდესაც მე-IX საუკუნიდან დაწყებული დასავლეთის ეკეკლესია თანდათან შორდებოდა აღმოსავლეთის ეკეკლესიას და 1054 წელს სამუდამოდ განშორდა კიდეც, დასავლეთის ეკეკლესია საქართველოში ჭეშმარიტ მქადაგებლებს, რომელთა წყალობით ქართველობის რაოდენიმე ნაწილი უკვე იმათი სწავლის მიმდევარი გახდა. ეხლაც ბლომად მოიპოვებიან ისეთი ქართველები, რომელნიც დასავლეთის ეკეკლესიის სარწმუნოებას აღიარებენ. მათ ჩვენ ერნენ ვუწოდებთ.*

ქართულ-კახეთის და იმერეთის მეფეები, როგორც ზევითაც არა ერთხელ და ორჯელ მოგიხსენიეთ, მუდამ ჰფარველობდნენ და დახმარებას უწევდნენ ტფილისის, გორის, ქუთაისის და სამეგრელოს კათოლიკეთ და ეკკლესიებს, აგრეთვე პატრებს, რომელნიც მრევლისათვის საუკუნეების განმავლობაში წირვა-ლოცვას კათოლიკეთა წესზედ ასრულებდნენ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, 1845 წლიდან, ტფილისის, გორის, ქუთაისის და ახალციხის პატრებს ისეთივე უფლებები ჰქონდათ, როგორიც წინად, საქართველოს მეფეების დროს. მხოლოდ 1845 წელს მთავრობამ სთხოვა პატრებს საზღვარ-გარედ წასულიყვნენ. ამის გამო, 1846 წელს, 12 მარტს, შინაგან საქმეთა მინისტრმა გამოუცხადა რომის კათოლიკეთა კოლეგს უმაღლესი ბრძანება გორსა, ქუთაისსა და ტფილისში მდგომების გამწესების შესახებ. ბრძანების ძალით მღვდელი ვალდებულნი იყვნენ ქართული ენა შეესწავლათ. ამ დღიდან რომის-კათოლიკეთა მიძინების ეკკლესიის მღვდლებად ჰნიშნავდნენ პოლონელ პატრებს, რომელნიც წირვა ლოცვას რომის კათოლიკეთა სარწმუნოების წესით ასრულებდნენ ხოლმე. აშკარაა აქედან, რომ საქართველოში ეოფილან ქართველ-კათოლიკენი, წინააღმდეგ შემთხვევაში არც პოლონელ პატრებს გამოგზავნიდნენ და არც უბრძანებდნენ მათ, ქართული ენა შეისწავლეთო.

ზემოდ მოყვანილი ყველა ისტორიული ფაქტები უარს-ყოფენ სომხებისა და იმათ გაზეთების-მიერ გავრცელებულ ამბავს, ვითომ ქართველები მუდამ მართლმადიდებლობას მისდევდნენ და მათ შორის კათოლიკე არ მოიპოვებოდა. ასეთი აზრი ყოველ სიმართლესა და ჭეშმარიტებას არის მოკლებული. თუ კი ქართველების ერთმა მესამედმა ოსმალეთის საქართველოსა და კახეთში მაჰმადიანობა მიიღო და დღესაც ამ სარწმუნოებას აღიარებს, ვითომ რატომ არ შეიძლებოდა, რომ სხვა ქართველებს კიდევ კათოლიკობა მიეღოთ და იმისი წესები ესრულებინათ?

მით უფრო შესაძლებელი იყო ეს, რომ კათოლიკებს არამც თუ არავინ სდევნიდა და ავიწროებდა, არამედ, პირიქით, მეფეები და ხალხი პატივის-ცემით და სიყვარულით ექცეოდნენ. წარსულ საუკუნეში

მეფე ვახტანგი ხშირად მიიწვევდა ხოლმე პატრეს და რაიმე საქმის შესახებ რჩევას ჰკითხავდა. პატრებმა ძალიან ბევრი დახმარება გაუწიეს მეფე ვახტანგს კანონების შედგენის და ქართული დაბადების განხილვა-შედარების დროს. ქართულ-კახეთის უკანასკნელი მეფენი, ირაკლი და გიორგი, როგორც უკვე ვსთქვით, ხშირად მიჰმართავდნენ ხოლმე პატრეს რჩევისათვის. იმერეთის მეფე სოლომონ, მგზავრობის დროს, არასოდეს არ იძინებდა, თუ თავით თავისი ნაზირი ნინია დათიაშვილი არ ეჯდა. დათიაშვილი სარწმუნოებით რომის-კათოლიკე იყო, ხოლო ერობნებით — ქართველი. იმის შთამომავალნი დღეს ქუთაისში სცხოვრობენ. საქართველოს უკანასკნელ მეფეებს, დედოფლებს და ბატონიშვილებს მოსამსახურეებად უმეტეს ნაწილად ქართველი-კათოლიკენი ჰყავდათ, რუსეთში გადასახლების დროს ბევრი ამ მოსამსახურეოსგანი თან გაჰყვა ბატონიშვილებს.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების წლიდან დღემდე ის თავადაზნაურნი, რომელნიც კათოლიკეთა სარწმუნოებას აღიარებდნენ, სხვა თავად-აზნაურებთან ერთად, ერთგულად ემსახურებოდნენ და ემსახურებიან რუსეთის იმპერატორს და საერთოდ რუსეთის სახემწიფოსაქმეს. ბევრს მათგანს დიდი და საპატიო თანამდებობა ეკავა, როგორც სამხედრო, აგრეთვე სამოქალაქო დაწესებულებებში. რაც შეეხება ოსმალეთის საქართველოს ქართველ კათოლიკეთ, მათ, ჯერ ისევ ოსმალების ბატონობის დროს, დაუმტკიცეს რუსეთს, ერთგულება და სიყვარული. 1828 წელს, ოსმალეთის ციხე-სიმაგრის — ახალციხის აღების დროს, მთავარ-სარდლის გრაფ პასკევიჩის და იმის ჯარის გზის მაჩვენებელი იქაური ქართველი-კათოლიკენი პავლე და გრიგოლ მეფისაშვილები იყვნენ. ყირიმის ომის დროს, 1853 წელს, როდესაც ოსმალეთის ჯარი ბორჯომამდის მივიდა და ახალციხეს შემოერტყა, იმავე ახალციხის ქართველ-კათოლიკეთ დიდი დახმარება და შემწეობა აღმოუჩინეს რუსეთის ჯარის უფროსს თავად ანდრონიკაშვილს. მათივე წყალობით დამარცხებულ იქმნა სულეიმანთან ოსმალეთის ჯარი. 1877 წლის ომის დროს ახალციხისაენ კათოლიკებმა მიხეილ, პავლე, სტეფანე და დიმიტრი მეფისაშვი-

[illegible] [illegible] [illegible] [